

Gerd Behrens, *Der Mythos der deutschen Überlegenheit. Die deutschen Demokraten und die Entstehung des polnischen Staates 1916–1922*. Die Deutschen und das östliche Europa Studien und Quellen, herausgegeben von Eva Hahn und Hans Henning Hahn, Bd. 9, Peter Lang Edition, Frankfurt am Main 2013, ss. 749

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2013.059>

Recenzowana monografia, której autorem jest Gerd Behrens, stanowi przygotowaną do druku wersję doktoratu obronionego w Carl Ossietzky Univeristät Oldenburg. Promotorem pracy był Prof. dr Hans Henning Hahn, wybitny niemiecki badacz dziejów Polski i stosunków niemiecko-polskich w XIX wieku, który wraz ze swoją małżonką, historyczką Evą Hahnową, zajmuje się również badaniem niemieckich stereotypów etnicznych o wschodnich sąsiadach Niemiec.

Gerd Behrens w swojej monografii pt. „Mit o niemieckiej wyższości. Niemieccy demokraci a powstanie państwa polskiego 1916–1922” stawia sobie za cel badawczy ustalenie tego, w jakim stopniu niemieckie partie demokratyczne Republiki Weimarskiej – SPD, katolickie Centrum oraz DDP, będące kontynuacją lewicowych liberałów niemieckich – były nosicielami stereotypów etnicznych o Polakach, tak rozpowszechnionych w dobie Cesarstwa. Partie te, z uwagi na swój udział w rządach Republiki Weimarskiej, wpływały na oficjalną politykę Niemiec wobec Polski w latach 1918–1922, a w czasie wojny popierały koncepcję proklamowanego aktem cesarza w listopadzie 1916 roku kadłubowego i uzależnionego od Niemiec państwa polskiego. Celem autora jest również rozwinięcie koncepcji historycznych badań nad stereotypami etnicznymi na płaszczyźnie stosunków międzynarodowych, gdyż jak pisze (s. 27):

Koncepcje badań nad stereotypami etnicznymi dotąd prawie nie były stosowane w badaniach zorientowanych politologicznie, a szczególnie też na interesujące tutaj pytanie badawcze z trudem tylko można odpowiedzieć za pomocą rozwiniętych

już koncepcji, stąd też w tej pracy koncepcja stereotypu w historycznych badaniach stereotypów musi być rozwinięta w sensie politologicznym.

Przedmiotem badań są dla autora w pierwszym rzędzie te stereotypy etniczne, które występują w obiegu publicznym, a więc w publicystyce czy też wystąpieniach parlamentarnych działaczy wspomnianych partii politycznych, co musiało także rzutować na odpowiedni dobór analizowanych źródeł. Podstawę wyczerpującej analizy przeprowadzonej przez autora na blisko siedmiuset stronach tekstu stanowi bogaty zestaw źródeł drukowanych. Są to przede wszystkim trzy główne dzienniki badanych partii z okresu 1916–1922, a także ich cztery inne periodyki z lat 1919–1922, dalej: stenogramy obrad parlamentu Rzeszy i sejmu pruskiego dla omawianego okresu, publicystyka polityczna tych partii w odniesieniu do stosunków niemiecko-polskich w formie odrębnych druków oraz artykułów w różnych czasopismach, publikacje źródeł dotyczących wspomnianych partii. Autor wykorzystał bogatą literaturę przedmiotu w liczbie około trzystu pozycji, w tym literaturę teoretyczną, dotyczącą stereotypów etnicznych i poświęconą teoriom stosunków międzynarodowych, a także opracowania omawiające stosunki niemiecko-polskie w badanym okresie tudzież kształtowanie się w Niemczech stereotypów o Polsce i Polakach. Uzupełnieniem są reprodukcje rysunków satyrycznych z dodatków do dzienników niemieckich partii demokratycznych dotyczące Polski i Polaków i zestaw not biograficznych działaczy niemieckich partii demokratycznych występujących w pracy.

Po wstępie stanowiącym część pierwszą pracy, omawiającym cele badawcze i źródła, następuje obszerna część druga, licząca ponad 160 stron, poświęcona problematyce teoretycznej stereotypów etnicznych i stosunków międzynarodowych. Autor, po omówieniu różnych teorii stosunków międzynarodowych, przychylił się do koncepcji neoliberalnej, sformułowanej przez Ernsta-Otta Czempieła, według której istnieje ścisły związek między polityką wewnętrzną i zewnętrzną, przy czym w tej drugiej aktorami są nie tylko rządy, ale także partie polityczne i media. Następnie autor bardzo szeroko omawia problematykę teoretyczną stereotypów etnicznych w badaniach historycznych, w tym ich rolę społeczną i polityczną oraz relacje mię-

dzy tymi stereotypami a działaniami politycznymi. To obszerne i wszechstronne studium podstawy teoretycznej stereotypów etnicznych i ich roli politycznej (około 120 stron), stanowiące grunt do analizy ich wpływu na postawy i działania polityczne niemieckich partii demokratycznych w odniesieniu do Polski, odgrywa też rolę bardzo pożytecznego kompendium wiedzy teoretycznej o stereotypach etnicznych i ich funkcjach.

Trzecia część pracy, stanowiąca jej główny zrąb (około $\frac{2}{3}$ całego tekstu), jest poświęcona analizie obrazu Polaków prezentowanego w latach 1916–1922 przez trzy partie demokratyczne i polityków – członków tych partii. W pierwszym rozdziale tej części autor zajmuje się poglądami w sprawie polskiej do pierwszej wojny światowej, które kształtowały się w atmosferze odchodzenia od solidarności niemiecko-polskiej z okresu przedmarcowego i umacniania się w Niemczech mitu o „niemieckiej wyższości” przeciwstawianej „niższości” kulturowej Polaków oraz rosnącego negowania ich prawa do ziem etnicznie polskich pod panowaniem pruskim. I tak, lewicowi liberałowie nie odrzucali germanizacji Polaków w państwie niemieckim, byli tylko przeciwni jej metodom jako niezgodnym z ich liberalnymi zasadami, a do tego nieskutecznym. Stosunek socjaldemokracji niemieckiej do kwestii polskiej kształtowany był pod wpływem zmiennych poglądów Fryderyka Engelsa i Ferdynanda Lassalla. O ile jeszcze w 1848 roku popierano odbudowę państwa polskiego w granicach z 1772 roku, a więc z ziemiami polskimi pod panowaniem pruskim jako tamą przeciwko Rosji, to w parę lat później odstąpiono od tego stanowiska. Z kolei Wilhelm Liebknecht i August Bebel trwali co prawda przy postulacie odbudowy państwa polskiego, jednakże bez ziem polskich pod panowaniem pruskim. Podobnie katolickie Centrum krytykowało nie germanizację jako taką, lecz sposób jej realizacji poprzez pozbawianie Polaków praw przysługujących im jako obywatelom Prus.

Rozdział drugi autor poświęcił okresowi od proklamacji z 5 listopada 1916 roku do utworzenia gabinetu ks. Maxa Badeńskiego w październiku 1918 w obliczu klęski Niemiec. W tej części pracy pokazał stosunek partii demokratycznych do wspomnianej proklamacji. Niektórzy działacze SPD, zajmując antypolskie stanowisko i będąc przeciwnikami Anglii oraz USA, występowali przeciwko proklamacji nawet jeszcze po rewolucji bolszewic-

kiej, gdyż uważali, że utrudni ona porozumienie rosyjsko-niemieckie. Natomiast większość członków SPD, lewicowi liberałowie oraz przedstawiciele katolickiego Centrum postulowali porozumienie z Polakami. Jednocześnie jednak uważali, że prawo samostanowienia nie przysługuje narodom w granicach Rzeszy i ograniczali się tylko do postulatu przyznania im autonomii kulturalnej. Z drugiej strony wśród lewicowych liberałów i prawicy SPD występowało poparcie dla koncepcji „Mitteleuropy”, która miałaby wiązać narody Europy Środkowej z Niemcami reprezentującymi wobec nich „wyższość kulturalną”. Jako efekt oderwania Chełmszczyzny od Królestwa Polskiego w lutym 1918 roku nastąpiło zróżnicowanie stanowiska partii demokratycznych wobec Polaków. W obliczu protestów polskich przeciwko traktatowi z Ukrainą, nasilały się wśród nich stereotypy o „imperialistycznych” i „nietolerancyjnych” Polakach. W trzecim rozdziale autor zajmuje się analizą relacji niemiecko-polskich od października 1918 po 1922 rok. Wskazuje, że w tym konfliktowym okresie pojawił się w odniesieniu do Polaków niezróżnicowany „obraz wroga”, który wchłonął także znane co najmniej od 1848 roku stereotypy „długiego trwania” o Polakach. Odpowiedzią na polskie żądania włączenia do państwa polskiego ziem polskich pod panowaniem pruskim było negatywne stanowisko wszystkich partii niemieckich w parlamencie Rzeszy, włącznie z SPD. Wyjątkiem była USPD, która uważała jednak polskie żądania za zbyt daleko idące. W obrazie Polaków z przełomu lat 1918 i 1919, reprezentowanym także przez partie demokratyczne, pojawiają się dwa nowe aspekty – „polska niewdzięczność” wobec niemieckich działań na rzecz uwolnienia Polaków spod władzy rosyjskiej, a także „polska zdrada”. W obrazie Polaków kreślonym w związku z powstaniem wielkopolskim przypisuje się im „imperializm” i łamanie umów. Niemcy podpisały traktat wersalski, jednak dążenie do jego rewizji było stałym elementem polityki niemieckiej, łącznie z ogłoszeniem neutralności wobec konfliktu polsko-bolszewickiego z nadzieją na przywrócenie granic z 1914 roku, popartym przez partie weimarskie. W czasie powstań śląskich ważną rolę w kształtowaniu obrazu Polaków odgrywało określanie powstańców mianem „polskich band”, także przez SPD, z tym że ta oceniała również negatywnie napływające z Niemiec oddziały Grenschutzu jako działające w podobny sposób. Porównania te oburzały z kolei katolickie

Centrum. Po przyłączeniu wschodniej części Górnego Śląska do Polski, także partie weimarskie podkreślały, jak wiele region ten zawdzięcza kulturze niemieckiej. Partie te traktowały Polskę jako państwo niesamodzielne, uzależnione od ententy, zwłaszcza Francji, a kreśląc obraz Polaków, kierowały się wyłącznie negatywnymi stereotypami. W czwartym rozdziale pt. „Obrazy Polaków, obrazy własne i «mit» w niemieckim narodowym rozumieniu siebie” autor stwierdza, że analiza stereotypów Polaków daje dostęp do niemieckiego autostereotypu, w którym przypisywane sobie cechy dodatnie są przeciwstawieniem polskich cech negatywnych. Te szczegółowe stereotypy Polaków występowały również w publicystyce demokratycznych partii weimarskich. Stereotyp „polskiej gospodarki” stanowił podstawę przewidywań rabunkowej gospodarki w przyłączonej do Polski części Górnego Śląska, a stereotyp polskiej wolności, zwłaszcza w SPD, był utożsamiany z „wolnością dla szlachty”. Także wśród partii demokratycznych przekonanie o „niemieckiej wyższości kulturalnej” na Wschodzie służyło jako argument przeciwko przyłączeniu Górnego Śląska do Polski. We wszystkich niemieckich partiach demokratycznych wersja mitu „niemieckiej wyższości kulturalnej” podkreślała inne akcenty niż w niemieckich partiach nacjonalistyczno-konserwatywnych, jednak zawierała również zawsze przekonanie o daleko idącej „wyższości” wobec Polaków. W ostatnim, piątym rozdziale części trzeciej autor ukazał, jak stereotypy etniczne o Polakach ograniczały lub też blokowały porozumienie niemiecko-polskie. Formułowane w dobie powstania wielkopolskiego czy też powstań śląskich „obrazy wroga” w odniesieniu do Polaków nie miały długotrwałego wpływu na stosunek niemieckich partii demokratycznych do Polski, utrzymywały się natomiast poszczególne stereotypy etniczne, wynikające z istoty niemieckiego obrazu własnego, a mianowicie przekonania o „niemieckiej wyższości” wobec Polaków. Werbalne podtrzymywanie tego przekonania, także ze strony niemieckich partii demokratycznych, stanowiło główną przeszkodę w normalizacji stosunków niemiecko-polskich. Autor wskazuje również na brak lub daleko idącą redukcję ponadnarodowych tożsamości ideologicznych niemieckich katolików, socjaldemokratów i demokratów w kontekście relacji niemiecko-polskich. I tak, SPD zarzucało polskim socjalistom nacjonalizm, nieświadome własnego nacjonalizmu, co miało swoje źródło w micie

o „niemieckiej wyższości kulturalnej” na Wschodzie, a katolickie Centrum oskarżało Polaków o powierzchowność ich katolicyzmu.

Reasumując, należy w całej rozciągłości stwierdzić, że recenzowana praca jest dziełem w pełni obiektywnym, opartym na bardzo solidnym i poddanym głębokiej analizie bogatym zestawie źródeł. Monografia ta ukazuje na przykładzie niemieckich partii demokratycznych relacje pomiędzy werbalizowanymi przez nie stereotypami etnicznymi o Polakach a postawami i działaniami politycznymi tych partii wobec Polski w latach 1916–1922, a z drugiej strony rozwija teorię stereotypów etnicznych w odniesieniu do stosunków międzynarodowych. W kontekście znaczącego tak pod względem faktograficznym, jak i teoretycznym dzieła, które przedstawia nam Gerd Behrens, warto byłoby podnieść w tym miejscu postulat, aby polscy historycy badający Drugą Rzeczpospolitą spróbowali analogicznie ukazać związki, które w dwudziestoleciu międzywojennym zachodziły między głoszonymi przez polskie partie polityczne stereotypami o zamieszkałych w granicach Rzeczpospolitej mniejszościach etnicznych a postulowaną lub realizowaną przez te partie polityką narodowościową.

Kazimierz Wajda (Toruń)